

Живко В. Марковић

**СРБИЈА И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ
ИЗБЕГЛИЦЕ И ЕМИГРАНТИ У ШВАЈЦАРСКОЈ**

БИБЛИОТЕКА
Посебна издања

Уредници
Зоран Колунџија
Др Небојша Кузмановић

© Copyright 2025, Прометеј и Архив Војводине, Нови Сад

Сва права задржана. Копирање, фотокопирање, умножавање и коришћење текста у било ком облику није дозвољено без претходне писане сагласности.

Живко В. Марковић

СРБИЈА И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

ИЗБЕГЛИЦЕ И ЕМИГРАНТИ У ШВАЈЦАРСКОЈ

ПРОМЕТЕЈ
НОВИ САД

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
АРХИВ
ВОЈВОДИНЕ

Увод

Објава рата од стране Аустроугарске Србији, највећем балканском народу, 1914, донела је дотад невиђену катастрофу. Аустро-угарски ултиматум упућен је влади Краљевине Србије 23. јула 1914. године. То је учињено због Сарајевског атентата који је извршио Гаврило Принцип, убивши аустројског престолонаследника Фердинанда и његову супругу на Видовдан споменуте године. Ултиматумом се од Србије тражило десет разних захтева. Србија је пристала да испуни девет, док један, који се односио на то да аустројско-угарски истражни органи уђу у Србију и воде истрагу на њеној територији, није могла прихватити јер би то било кршење устава и суверенитета државе.

Аустроугарска армада напала је положаје српске војске на Церу где се водила огорчена борба за сваку стопу земље. Церска битка трајала је девет дана и Аустроугарска је окупирала западну Србију и ушла у Шабац где је извршила страховите злочине, посебно тзв. Хонведи – делови мађарске војске, дотад незапамћене у историји ратовања. У повлачењу српске војске према Сувородору, бежали су и становници поробљених подручја.

Нови егзодус српског становништва и повлачење стараца, жена и деце догодио се после Колубарске битке, која је ипак завршена победом српске војске под командом генерала Живојина Мишића, који је извео успешну контраофанзиву против бројчано далеко надмоћнијег непријатеља.

Кад су аустроугарске војне трупе запоселе Србију, новембра 1915, српска војска се, – заједно са становништвом које се одлучило на бежање испред непријатеља – нашла у великим проблемима.

Српска избегличка колонија у Женеви за време Првог светског рата

Сваки рат доноси крвопролиће, болести, сиромаштво, глад и смрт, једном речју – јад и беду људском роду. Први светски рат познат је и као Велики рат управо због тога што је у њему ангажована највећа војна сила тога времена, чији је резултат био више од 20 милиона мртвих и рањених,

пустош и разваљени градови и села, рушење моралних вредности, колоне избеглица и општи метеж у коме више није било ништа исто у односу на оно што је било пре.

Прошло је више од сто година од завршетка Првог светског рата, а према мишљењу историчара о том ратном сукобу још има штошта да се каже, испита и објави човечанству.

Из ратом захваћених земаља похрлило је више милиона избеглица у граничне државе где се није водио рат. И у Швајцарску Федерацију, која је и у то доба као и данас била и остала неутрална земља. И из Краљевине Србије кренуле су реке избеглица према Солуну и Албанији. За време трајања Првог светског рата, у Швајцарској је боравило између две и три хиљаде Срба:

Избеглице су последица сваког рата, али оне су и опомена човечанству да се клони оружаних сукоба ако неће да западне у крваво блато из кога се неће лако извући, а последице ће се осећати дуго – безмало докле год траје људско памћење.

Тако су кобни догађаји у Србији, 1914, изазвани објавом рата Аустроугарске донели дотад невиђену катастрофу. Кад су аустроугарске војне трупе запоселе Србију, новембра 1915, српска војска се, заједно са становништвом које је било принуђено на бежање испред окрутног непријатеља, нашла у великим проблемима.

У првој години рата, 1914, српска војска је постигла неочекиване победе. Истина, победе су постигнуте уз огромне људске и материјалне жртве, али и уз немерљиву духовну радост и осећање непобедивости у решености да се бори за слободу и част своје отаџбине, докле год буде требало, једном речју – до последњег у својим редовима. Та енергија у српских ратника, створена почетним ратним успесима, захватила је цео народ и носила га тако снажно као изненадни пламен кад захвати летину и почне сажижати све пред собом.

Позитивно духовно стање изазвано првим ратним победама на Церу и Колубари давало је снагу и елан српском народу и његовој влади у настојању да обнове своју војну снагу у људству, наоружању и муницији. Па и у залихама хране. Бројчано надмоћнија аустроугарска армија имала је више могућности за обнављање свих својих залиха у прекиду ратних операција пошто се припремала неколико година за вођење офанзивног рата.

О голготи српског народа тога времена сачувано је веома мало аудио и филмских записа, а много више писаних докумената – забележених у новинама и књигама.

За време Првог светског рата, у Швајцарској су, највише службено и уз плаћене трошкове, боравили **Јован Н. Томић**, академик и управник Народ-

не библиотеке у Београду, директор Српског новинарског бироа **др Божидар В. Марковић**, оснивач и главни уредник листа *La Serbie* **др Лазар Марковић**, политичар и главни уредник „Прегледа листова” (или *Билџен-а*) српског Пресбироа (Српски новинарски биро) **Милан Грол**, књижевник **Вељко Петровић**, публициста **др Никола Стојановић**, научни радник и политичар **др Душан Васиљевић**, књижевник и преводилац **Перо Слијепчевић**, а једно време у Нојштателу је боравио и географ **Јован Цвијић**, а у Женеви проф. **др Јевто Дедијер**. У Женеви је био конзул **Никола Петровић**, а у Берну српски посланик **др Славко Грујић**, као и низ других значајних личности, важних за решавање проблема регрутовања способних лица за рат, вођења брига о избеглицама, праћења школовања ђака и студената, помоћи у прикупљању хуманитарне помоћи и њихово слање у покорену Србију и заробљеничке логоре у Аустрији, Мађарској, Чешкој, Румунији и на другим странама, али и за сарадњу са швајцарским властима и новинским кућама, те и за обављање других стручних, техничких, преводилачких и новинарских послова у Обавештајном новинарском бироу, основаном од стране Владе Србије, и сл.

У Швајцарској су, међу споменутих две до три хиљаде српских држављана – дезертера и избеглица из Србије, у току Првог светског рата, деловале и разне обавештајне групе из европских земаља – масони, војни бегунци и симуланти, рашчињени државници, председници влада и министри, као и чланови тзв. Југословенског одбора, радикалске и фракције српске самосталне странке, представници црногорске династије и њихови противници, социјалдемократе, конзервативци, републиканци, федералисти, студенти, напредњаци, војни бегунци – „татини синови” који су склоњени од ратног хаоса, као и аустроугарски и италијански плаћеници, бугарски шпијуни и многе друге особе сумњиве прошлости, и сл.¹

Познавање једног народа и његове културе и државе почиње од појединаца, људи које води дух ка непознатом, односно – побуда за испуњењем неког циља. Из појединачних посета страним земљама обично се рађа, и временом све више појачава, и интересовање за односе међу њиховим народима, па тако, на крају, долази и до успостављања првих контаката две земље.

Историјски односи између српског и швајцарског народа били су одувек пријатељски.

¹ Богумил Храбак, „Југословени у Швајцарској 1915-1918”, *Историјски записи*, година LXI 1988, бр. 3-4.

Швајцарска је била модерна парламентарна демократија и либерална земља у 19. веку, са развијеним друштвеним односима, и високом стопом развоја. Посебно је било напредно више и високо школство. У њеним највећим градовима постојали су универзитети на којима су студирали многи познати људи из света.

Отпочињање првих ближих званичних односа између Србије и Швајцарске Конференције (Швајцарске Конфедерације и Србије) догодило се у Бечу – 16. фебруара 1888. године. Тада су обе стране закључиле **Споразум о настањивању и конзулству између Србије и Швајцарске са роком трајања од пет година**². Занимљиво је напоменути да су Швајцарска и Србија, два и по месеца пре овог споразума, закључиле и **Споразум о изручењу злочинаца**³ – 28. новембра 1887. године.

СПОРАЗУМ ИЗМЕЂУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ И ШВАЈЦАРСКЕ КОНФЕДЕРАЦИЈЕ⁴

Први званични сусрет између дипломатских представника држава Швајцарске и Србије с циљем да се успоставе конзуларни односи догодио се у Бечу, 4/16. фебруара 1888. године. Швајцарску Конфедерацију представљао је А. О. Епли, а Краљевину Србију Милан М. Богићевић, министар спољних послова.

КОНВЕНЦИЈА О НАСТАЊИВАЊУ И КОНЗУЛСТВУ ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И ШВАЈЦАРСКЕ

која овако гласи:

Његово Величанство Краљ Србије и
Савезно Веће Швајцарског Савеза

одушевљени жељом, да учврсте везе пријатељства и да умноже добре одношаје, који

везују обе земље, решили су, да узајамним сагласјем и особеном конвенцијом уреде услове за настањивање Срба у Швајцарској и Швајцараца у Србији, и тога ради наименовали су за своје пуномоћнике, и то:

Његово Величанство Краљ Србије:

Господина Милана М. Богићевића, Свога Изванредног Посланика и Опуномоћеног Министра код Његовог Царског и Краљевског Апостолског Величанства;

² Niederlassungs-und Konsularvertrag zwischen der Schweiz und Serbien.

³ Auslieferungsvertrag zwischen der Schweiz und Serbien.

⁴ Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, бр. 43, Београд, 1888.

Савезно веће Швајцарског Савеза:

Господина А. О. Ерли-а, Свога Изванредног Посланика и Опунмоћеног Министра код Његовог Царског и Краљевског Апостолског Величанства, који, пошто су један другоме показали своја пуномоћја, нађена у доброј и уредној форми, сагласили су се на следеће тачке:

Члан 1.

Срби ће бити примљени и са њима ће се поступати у сваком кантону Савеза, односно њихове личности и њиховога имања, онако исто и на исти начин, као што је то сада, или као што у будуће може бити са поданицима осталих кантона. Они ће, према томе, моћи пролазити, долазити и давити се привремено у Швајцарској, управљајући се по законима и полицијској уредби.

Свака врста индустрије и трговине, дозвољена поданицима осталих кантона, биће исто тако дозвољена и Србима, а да се не може од њих изискивати никакав новчани услов, или друго што теретније.

Члан 2.

Швајцарци ће уживати у Србији иста права и користи, које горњи први члан осигурава Србима у Швајцарској.

Члан 3.

Поданици једне од ових двеју држава настањени у другој, неће бити потчињени војним законима земље у којој станују, него ће остати потчињени војним законима своје отаџбине.

Они ће исто тако бити ослобођени од сваке службе било у грађанској гарди, било у општинској милицији.

Члан 4.

Поданици једне од ових двеју држава, настањени у другој, и који би били у том положају, да буду враћени, према пресуди или према законима или уредбама полиције правствености и просјачења биће примљени у свако доба, они и њихове породице у земљу одакле су родом.

Свака од страна уговорница обавезује се, да на захтев друге стране прими своје поданике, па и тада, ако би они изгубили своје право грађанства према законодавству земље одакле су, само ако нису постали грађани друге државе, према законодавству ове последње.

Члан 5.

Свака корист, коју би једна од страна уговорница уступила, или би још могла у будуће уступити, ма на који начин, другој држави, у овоме што се односи на настањивање грађана и вршење индустријских занимања, примениће се на исти начин и у исто доба на другу страну, а да за то не буде нужно правити нарочиту конвенцију.

Члан 6.

Биће дозвољено обема странама уговорницама да постављају генералне консуле, консуле, вицеконсуле, или консуларне агенте, да резидирају на територији друге стране. Но пре него што би један консуларни званичник могао радити у овоме својству, он треба да буде признат и примљен у уобичајеној форми од владе код које је одаслат.

Консуларни чиновници сваке од двеју страна уговорница уживаће на територији друге све привилегије, слободе и имунитете, који су или који могу бити дати консулима исте категорије и истог ранга народа највише повлашћеног.

Свака од страна уговорница имаће право да означи места где јој се не свиђа да се примају консуларни чиновници, но разуме се, да се ово ограничење неће моћи применити на једну од њих а да то исто тако не буде и према осталим државама.

Члан 7.

Ова конвенција закључена за пет година, и важиће један месец после размене ратификација.

У случају, да ни једна од обеју високих страна уговорница не би изјавила, дванаест месеци пре истека поменуте периоде, своју намеру, да се одриче ове конвенције, она ће остати обавезна до истека једне године, рачунајући од дана кад то једна од двеју високих страна уговорница изјави.

Ова ће се конвенција ратификовати и ратификације ће се изменити у Бечу што је могућно пре.

У потврду чега дотични пуномоћници су потписали ову конвенцију и на њу ставили своје печате.

Састављено у два примерка у Бечу.

Четвртог/шеснаестог фебруара хиљаду осам стотина осамдесет осме године (4/16 фебруара 1888).

(М.П.) **М. М. Богићевић**, с. р.

(М.П.) **А. О. Епли**, с. р.

Препоручујемо Нашим министрима: иностраних дела, унутрашњих дела и правде, да овај закон обнародују и о извршењу се његовом старају; властима пак заповедамо да по њему поступају а свима и свакоме, да му се покорavaju.

8. априла 1888. год.,
у Београду

МИЛАН, с. р.

(М.П.)

Видео и сѣлавио државни печат,
чувар државног печата,
министар правде
Гл. Гершић, с. р.

Министар иностраних дела,
пуковник,
Драг. Франасовић, с. р.
Министар унутрашњих дела,
Св. Милосављевић, с. р.
Министар правде,
Гл. Гершић, с. р.

Почетком 20. века, Србија је именовала и првог конзула у лику Николе Петровића, правника, који је факултет завршио у Швајцарској. У новембру 1916, успостављени су и дипломатски односи између две земље, а први српски посланик у Швајцарској био је др Славко Грујић.

Почев од друге половине 19. века, српски ђаци и студенти почели су да долазе у Швајцарску и уписују се на тамошње универзитете. Како је време одмицало, све више и више младих Срба, жељних знања, одлазило је на студије у ову престижну алпску земљу. Према неким проценама које су изведене на основу истраживања у библиотекама и архивима Швајцарске и Србије, у споменутој западној земљи за време Првог светског рата школовало се близу хиљаду ђака и студената српског порекла из Србије, Црне Горе и Аустроугарске.

Поред ђака и студената који су боравили у Швајцарској у току Првог светског рата, у ову земљу долазили су и српски емигранти из Кнежевине Србије незадовољни режимом Михаила Обреновића. Било је и чланова породица, најчешће мајка, који су пратили свога ђака или студента на универзитет и настањивали се у Швајцарској. Мајка Милице и Анке Нинковић, студенткиња из Новог Сада, била је све време њихових студија с њима у Цириху – помажући им да држе и лакше дођу до своје дипломе. Пера

Тодоровић, чувени српски новинар, и сам једно време студент у Швајцарској, кад га је краљ Милан питао о томе да ли има српских породица у Цириху, одговорио је да их има седам-осам, које је он знао.

Руски генерал српског порекла **Михаило А. Милорадовић**, заједно са неколико стотина војника српског порекла у армији фелдмаршала Александра Суворова која је бројала преко 20.000 бораца, учествовао је у ослобађању Источне Швајцарске од добро наоружаних Наполеонових војних ескадрона, 1799. године. У томе су успели. Споменичко обележје на ту славну прошлост и данас светли у Алтдорфу несмањеном светлошћу, подсећајући Швајцарце на херојске дане ослобођења од окупаторске власти.

Споменути догађај збио се на самом крају 18. века, а на његовом почетку – 1717, након склопљеног мира између Османског царства и Аустријске Царевине у Пожаревцу, командант Бечке војске принц Еуген Савојски ослободио је и истовремено заузео територију ондашње Србије – од Београда до Ниша. У том „ослобађању” споменуте територије од Османлија нарочито се истакао један швајцарски генерал **Никола Доксат**. По професији инжењер, генерал Доксат је преуредио тврђаву на Калемегдану, а као искусан у пословима реновације, послат је у Ниш са задатком да и тамо преуреди и изгради јако утврђење као брану против надирања Турака. Сплетом несрећних околности, генерал Доксат је доспео пред ратни преки суд који га је осудио на смрт. Тако је овај Швајцарац погубљен 1736. – пред сам почетак новог рата између Аустријанаца и Турака.

Ова два случаја сежу у дубину сазнања једног Швајцарца о српском народу, пошто је Никола Доксат готово двадесет година живео у Београду и Нишу и могао се сусретати са становницима тих места, у којима је, разуме се, највише било православаца, тј. Срба. Генерал Михаило Милорадовић и војници српског порекла у руској армији, такође су морали имати неких контаката са мештанима, Швајцарцима. Тако, из ове две приче долазимо до података о томе да су то били, ако не први а оно сигурно међу првим контактима између два народа – швајцарског и српског. Додуше, протестантски теолог Владимир Захорец, Београђанин родом, из Ришликона код Цириха, нашао је један писани траг о једној групи исељеника, протестаната, из швајцарског града Фрауенфелда који су се, крајем 17. века, иселили у Славонију и Војводину. Била је то мала група од педесетак мушкараца, жена и деце, од којих се мањи број њих населио у Панчеву.

Допринос Међународног Црвеног крста развоју пријатељских веза два народа

И Швајцарска је, док није постала неутрална држава, пролазила кроз тешке периоде свога историјског развоја. Није било нимало лако старим конфедеритима да збаце са својих плећа окрутне Хабзбурговце. Након више векова упорне и неизвесне борбе за остварење своје слободе, они су у томе успели, 1815, на Бечком конгресу уједињеним швајцарским кантонима призната је политичка неутралност и територијални суверенитет. Као прва земља којој су велике силе признале неутралност, Швајцарска Конфедерација се трудила да ту своју посебност у свету утврди и овековечи садржајима који ће користити свима, а не само њој.

Тако се у овој, бројем малој држави, састављеној од три народа суседних земаља, родила идеја о санитетској медицинској помоћи зараћеним странама. Родио се Црвени крст који ће постати препознатљиви знак хумане Швајцарске у будућности и бити нова светлост за рањене и угрожене у ратовима. Данас је организација Међународног Црвеног крста са седиштем у Женеви највећа нада милионима сиромашних и болесних целог света. Швајцарска Конфедерација се труди и ангажује у организацији мировних конференција између зараћених страна, као и других састанака и панела о решењу многих кључних питања важних за опстанак цивилизације. Та њена улога је незаменљив фактор данашњег мира и стабилности у свету, ма како се то у данашњем свету о томе мислило.

Швајцарска Конфедерација имала је у прошлости неких додирних тачака и мањи утицај у готово свим административним, друштвеним и привредним односима са Србијом и Црном Гором. Швајцарци у кантонима са француским говорним језиком могли су добити извесне представе о Јужним Словенима, посебно о Србима, преко путописа великог француског песника и политичара **Алфонса де Ламартина** (Alphonse de Lamartine, 1790-1869), који је био објављен након његовог путовања по Османлијској империји. На том путовању, између многих места кроз која је прошао у тадашњој вазалној кнежевини Србији, на њега је најјачи утисак оставила Теле-кула на Чегру, о којој је оставио импресиван запис. Али, он је описао и изглед и карактер људи које је упознао кад је боравио у српским крајевима, 1832. године: „Мушкарци имају у себи уљудност древне цивилизације, пажљиво опхођење, као и здравље и лакоћу српског народа; слобода је необично видљива у њиховом изгледу и понашању”. Па онда истиче властити утисак о бугарском народу: „Бугарин је добар и једноставан”, да би их упоредио, „али ми осећамо да је овај /Србин/ спреман на то да се

ослободи и да не жели даље да носи јарам; у пози његове главе и у акценту његовог језика, а у његовом погледу осећа се сећање и забринутост због Турака; подсећа на Савојца /Бугарин/, на добре и вредне људе Алпа којима не недостаје ништа од достојанства физиономије и говора који оплемењује све остале врлине. Србин, напротив, подсећа на Швајцарску малих кантона, где су чисти и патријархални манири у потпуном складу са ликом пастора, слободом која чини човека и мирном храброшћу која чини хероја. Девојке су попут прекрасних жена кантона Луцерн и Берна; њихов костим је готово исти: врло кратке крагне бриљантне боје, а коса сплетена у дугачке репове који се вуку за петама”. Ламартин је одлично познавао Швајцарску, па је могао да упоређује Србе са Швајцарцима. За Ламартина су Швајцарци и Срби оличење слободе и херојства. Овај духовни спој Швајцараца чији је матерњи језик француски и Срба често се наводио и у многим текстовима који су се појављивали у новинама и часописа оба народа, почев од друге половине 19, па до тридесетих година 20. века. Па и у многим књигама. Два народа, два „народна бића”, Швајцарце и Србе, повезивала је сличност у поимању слободе као врховног добра једне нације, која се често истицала у писаним радовима. Идеја слободе одјекивала је Швајцарском, али и Србијом и Црном Гором. То су препознали и други ретки путописци са Запада, боравећи међу Србима, а не само Швајцарци. Оно што разликује Швајцарце са француског говорног подручја и малобројне поштене интелектуалце настањене на немачком делу Швајцарске од већине становништва германског порекла у овој алпској земљи највидљивије се уочава у чињеници да су ови први примећивали вредности српског народа и истицали их у својим чланцима и књигама, а они други су у својим новинама и публикацијама приказивали Србе као прљаву и дивљу хорду, лажљиву и крвожедну попут неких животиња. Први су схватили отпор Срба надирању Османлија и битку на Косову као догађај који нису подржале западне велможе, а морале су, који је доста допринео томе да Беч није покорен од „азијатског” непријатеља. Други су величали борбу Мађара са Турцима као преломну за очување Хабзбуршког царства, а Бој на Косову прихватили као велики пораз и кукавичлук Срба, који ничим није могао завредити пажњу охолих германских народа. Јунаштво Милоша Обилића за прве је било оличење храбрости српског народа, а други – тај чин нису ни помињали. Све оно што је Косовска битка оставила као трајан печат у српском идентитету на Западу се понижава и препоручује Србима да се окану својих митова. То српски народ не сме себи никад дозволити, чак ни по цену нестајања у тој тешкој борби за очување свога идентитета и знамена који о њему сведоче.

Српски народ се одувек расељавао, па и данас. И кад није имао своју државу, он се чувао тако што је властити идентитет непрестано учвршћивао и позивао се на њега у тешким тренуцима који су бивали скоро увек. У страним срединама где су се нашли, често без своје воље, Срби су знали да успоставе присне и срдачне односе са својим суседима.

Српску епску и лирску песму и кроз њих овенчану јуначку епопеју Вук Караџић је знао да представи великим немачким умовима, на челу са Волфгангом Гетеом и Браћом Грим. А преко њих цео западни свет је сазнао о духовној величини српског народа. После споменутих немачких великана, нарочито су Французи умели да разумеју и да се диве уметничкој вредности српске епске поезије. Упоређивали су је са „Песмом над песмама“, Хомеровом „Илијадом и Одисејом“, и другим до тада написаним и сачуваним песничким вредностима. Српска епика је, нарочито у 19. столећу, била српска визиткарта у свету – гдегод су се они налазили. Лаза К. Костић је забележио да је се чак на варшавском тргу, неколико година након Косовске битке, чула песма о боју Срба и Турака на Косову пољу.

Вероватно да у историји српских односа са другим народима, изузев са руским, нема приснијег дружења и обостраног уважавања као што је то било, од прве половине 19. века па до завршетка Првог светског рата, између Швајцараца на француском говорном подручју и Срба. Српска историографија је испитивала односе Срба и Швајцараца у споменутом временском периоду.

Ако се пажљиво ишчитавају новински чланци и прегледа архивска грађа може се доћи до сјајних и вредних података о односу Швајцараца и Срба у споменутом периоду. На основу њих, може се слободно закључити да је време између 1850. и 1920. године било доба одличних пријатељских односа којима би требало посветити више пажње у неком наредном временском периоду.

Чувени швајцарски професор права, политичар и књижевник **Вирџил Росел**, творац важећег *Швајцарској Грађанској законика*, написао је о српском народу, до данас, можда најлепшу песму с насловом „Србима“. Ова песма има четири строфе, а почиње стихом: „Волим ја херојски, мали народ тај”!

Медицинари Међународног Црвеног крста упознали су Србе и Турке и њихову борбу у српско-турском рату 1876-1878, кад је једна њихова експедиција лечила рањенике обе зараћене стране. За време рата против Бугарске у окршајима 1884. и 1885. године Србија је своје рањенике збрињавала, а Бугарска тада није имала организован војни санитет. У Европи се прикупљала помоћ и конвоји санитетског материјала су били спремни да то однесу у Бугарску, али се између испречио фронт са српском војском. Тада се

догодило нешто што у историји није забележено. На захтев лекара аустријског Црвеног крста, Влада Србије је одобрила војној команди да за један дан прекине рат, отвори линију фронта и пропусти санитетски материјал који је из Беча упућен у Софију. Србија се придружила апелу из Европе и отворила своје војне магацине из којих је дала лекове, ћебад, кревете и сав материјал који је био неопходан за отварање једне болнице у Бугарској и на тај начин помогла земљи са којом је била у рату.

За овај преседан у светској историји ратовања, Међународни Црвени крст у Женеви доделио је специјално признање Црвеном крсту Србије, тако да је у холу зграде ове највеће хуманитарне организације постављена табла на којој је било исписано: „*Буди ипак хуман као што је била хумана Србија 1885. године*“! Данас те табле више нема. Неко је из пакости таблу уклонио.

У Балканским ратовима и у Првом светском рату дошло је у Србију и лечило рањенике и тифусаре преко стотину швајцарских лекара и другог медицинског особља. Многи од њих су оставили штампана своја сећања на дане проведене са Србима, а ти њихови записи одишу љубављу и топлином односа које су имали за време свога боравка.

Поред **Катарине Штурценегер**, која је о свом боравку у Србији, о својим утисцима, које је стекла боравећи у њој руковођена превасходно жељом да помогне напаћеном српском народу, објавила више књига на немачком језику, са мноштвом изванредних фотографских снимака који имају изузетну историјску и културну вредност.

Виктор Кин је, такође, са својом супругом **Бертом Расин Кин** и њеном сестром **Жермен Расин**, боравио у Србији за време балканских и Првог светског рата, и оставио три књиге за собом. Током балканских ратова, швајцарски лекар из Етленбаха у кантону Луцерн **Ханс Фогел** објавио је своја сећања на време проведено у Србији у време балканских ратова, тридесет година после повратка у Швајцарску. Он је у свом дневнику о Србима и Србији написао да су они „остали пословично храбри, равнодушни, са великом и присном љубављу према отаџбини, а њихова слобода и независност тако је уско повезана са нама у Швајцарској“.

Медицинска сестра из Базела **Лујза Пробст** (Louse Probst), једна је од ретких жена хуманитарки, која је лечила рањенике и тифусаре у Београду и о томе оставила записана своја искуства и сећања о свом боравку у Србији. Она је приметила да су Срби народ „који се почео слободно развијати“, и да нису оно што се мислило дотад, највише на немачком говорном подручју – да је то „бругалан народ“, „некултурни људи“, и сл. Она тврди да то што се мислило није тако, и да је све супротно – да су Срби „најзахвалнији народ који је она у свом животу дотад имала прилику да лечи и негује“.

За време Првог светског рата, у целој Швајцарској били су основани одбори за помоћ српском народу: Женева, Лозана, Берн, Нојшател, Бил, Базел, Цирих, Ст. Гален, Луцерн, и др.

У медицинским екипама у Србији, и у одборима који су сакупљали помоћ, учествовали су швајцарски интелектуалци и обични грађани, да поменемо само неке о којима ће бити речи: **Морис Барди**, **Ерин Дебетас**, **Едуар Секретан**, **Франк Кијено**, **Ежен Кувре**, **Марија де Ружијечка**, чији ћемо дневник о боравку ове лекарке у Србији и њеном преласку преко Албаније донети у целини, **Ева Митница** (као лекарка умрла у Србији), **Жозеф Штемпелберг** (као лекар умро у Србији), **Клара Комб**, **Еуген Навил**, председник Централног одбора Швајцарске за помоћ Србима, **Густав Адор**, **Адолф Вишер**, **Огист Фереира**, **Ерих Брингоаф**, **Шерер Филман**, **Едуар Клапареде**, **Антон Шултес**, и др. Данас најчувенија клиника у Цириху носи име **Шултес** и у њој се Срби лече, па би било лепо да знају да је др Антон Шултес био председник Циришког Одбора за помоћ Србима.

Већина имена која ће се споменути у овом тексту имају своје улице, мермерна попрсја или споменике у Швајцарској, као што је већ речено.

Кад су се на Балкану удружиле четири државе (Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка), одлучиле на то да се ослободе вишевековног турског ропства, западна штампа је са великим занимањем пратила борбе на фронтима. Херојски отпор српског народа вишевековном непријатељу наишао је на велике симпатије у Европи, а посебно у Швајцарској. Како је Србија била у том четвороуглу са највише ратног искуства, она је побрала и највише симпатија међу европским народима. Српски народ био је познат као јуначки народ који се за слободу борио не жалећи жртве. Сам се ослободио од Турака, створио две властите владарске династије и земљу достојну сваког поштовања. О историји српског народа, његовој епској поезији, религији и животу знало се доста на романском делу Швајцарске, јер се у њиховим новинама готово свакодневно могло да прочита понешто о Србима. Али, отпочињањем балканских ратова и првих победа над Турцима удружених држава, створили су се услови да и становништво на немачком говорном подручју Швајцарске почне да гледа на балканске народе са повећаним интересовањем и симпатијама. Посебно је у њиховим очима порастао углед српског народа због његових победа. Иако су били задојени негативном пропагандом аустријских и немачких новина чије су текстове преносили готово сви листови на немачком говорном подручју Швајцарске, ипак су се у њима могле, местимично, прочитати и мишљења нобеловца **Карла Шпителера** или професора **Пола Зајпела**, па су се објективни читаоци могли

уверити у то да то што су све лоше знали о Србима и није било тако, и да тај народ има више својих позитивних особина, као и сваки други. Није да није било вести о Србима и њиховој култури и историји и у новинама на немачком језику, али неупоредиво мање. Тако је, у том кратком периоду трајања балканских ратова, почела да се развија снажнија и романтичнија слика о Србији. Оне су у очима Швајцараца изгледале као и слике њихових предака који су се борили за властито ослобођење против Хабзбурговаца, Француза, Италијана и других који су представљали опасност за њихову извојевану слободу. Српски народ је својим отпором непријатељу и жарком жељом за слободом у очима Швајцараца пресликавао њихову борбу за независност у не тако далекој прошлости. Они су ту слику доживели као инкарнацију својих храбрих предака која им је грејала срце у немирним ратним временима. Отуда велика љубав према српском народу, отуда потреба да га назову својом браћом.

По отпочињању Првог светског рата, већ у првим месецима вођења жестоких борби између аустроугарске и српске војске у Западној Србији начињени су тако ужасни злочини и масакрирања мирног цивилног становништва од западних културних народа, како су они за себе тврдили, да се нормалан човек није томе могао начудити. Откуд сад да народи тако високе културе да се спусте испод нивоа „некултурних балканских народа” за које су они тврдили да су чинили дотад невиђене злочине у балканским ратовима. Сад су сами видели да су њихова зверства не могу поредити ни са било којим другим у дотадашњем ратовању. **Родолф Арчибал Рајс** је сва монструозна дела „западних културњака”, видео, згрозио се, фотографисао и објавио у гласилима на француском језику у Швајцарској, Француској, Холандији и Енглеској. Јавност је првим његовим чланцима била запањена, нису могли да верују у то да су то чинили војници и генерали „светог римског царства”, ти „часници” којима њиховој чистоти, племенитости, доброти и култури није било ништа равно на планети. Зар „постројбе” неокаљане „части” генерала Поћорека да чине таква дивљаштва која нису могли чинити ни пећински људи јер нису имали њихову машту. Десило се то да су се непријатељски војници према српским показали у „стварном карактеру”, као „неман жељна невинне људске крви којом су хранили своју пробуђену животињску пожуду”, тако помно чувану у миру. Било је потребно да се створе погодни услови, па да се насилник покаже у „свој својој величини”. Аустроугарски војници су у српским подручјима Азбуковици, Јагодин, Јадру, Поцерини и Мачви отворили „пакао људима на земљи”, чијег смо застрашујуће лица ужасавали последњих сто година.

Како је изгледала Србија крајем 19. и почетком 20. века⁵

Српски народ је, после готово петовековног ропства под Турцима, отпочео своју борбу за ослобођење – 1804 (Први српски устанак), а наставио 1815 (Други српски устанак). Ослобођење је нарочито пошло узлазном линијом доношењем Сретењског устава, 1835. године. Након тога, почела је и постепена изградња државних институција, па је у следећим деценијама Србија, уз велике напоре и жртве, успела да извојује независност, 1878. године.

Српско друштво је од изразито сеоског и изолованог према новим токовима, успело да створи један грађански слој, пре свега од обогачених трговаца и интелигенције.

Са развојем националних институција – државних и политичких органа, школа, библиотеке, музеја, позоришта, Србија се разбукувала и постајала модерна европска држава, са свим атрибутима државности, просвете, културе и права за своје становништво.

Године 1834, у Кнежевини Србији пописано је 698.624 становника, од којих је било Турака 24.000, Румуна 20.000, Цигана 12.000, Јевреја око 2.000, и осталих око 1.000. Било је пописано 2.231 насеље, а просечно домаћинство је поседовало око 2,5 хектара.

Седам година касније, 1841, у Србији је живело 828.895 становника, а већ 1846. било је готово 90.000 више (915.080), 1854. готово се приближио број српских држављана до једног милиона: 998.919. Касније, нешто више од деценију, било је 1.216.348 становника у Србији.

Кад је добила независност, Србија је територијално заузимала простор од 38.000 квадратних километара, са око 1.400.000 становника, двоструко више него 1833. године. Србија је, у то време, страшно много заостајала у културно-просветном, економском и индустријском развоју у односу на више или мање напредне земље Европе. Од 1830, кад је добила турски Хатишериф, па до добијања потпуне независности на Берлинском конгресу, 1878, Србија је доживела видан успон у односу на Отоманску империју.

Сеоско становништво чинило је готово 90% становништва, а након стицања независности, нестаје и традиционална установа породична заједница у којој је живело више генерација и више брачних парова са децом и која је имала заједничку имовину – градине, шуму, њиве, пољопривредне алатке, стоку и друго. Породице постају самосталне, одвајају се од поро-

⁵ Коришћена литература: Каниц Феликс Филип, Србија: земља и становништво од римског доба до краја XIX века, 1, Београд 1989; Каниц, Феликс – Србија: земља и становништво од римског доба до краја XIX века, Београд 1989.

дичне задруге, па и саме постају бројне. Србија је у ово време имала велики природни прираштај, што је резултирало тиме да је више од половине становништва било млађе од 19 године. То је била претпоставка за целокупан развој Србије у будућности. Грађанство у Србији чинили су трговци, занатлије, државни чиновници, официри, професори и учитељи. По природи свога посла, грађанство је представљало елиту ондашње Србије. Промена друштвеног положаја и напредовање на друштвеној лествици постигало се најчешће стицањем високог образовања. У том периоду, српски народ се ослободио од Турака, стекао нове територије и почео да школује своју младеж на престижним високим школама Европе.

Градови, пре свега Београд постаће временом центри друштвеног живота и културних дешавања, али ће и на крају овог периода већина становништва живети на селу. Београд је, 1874, имао 27.605 становника, а Шабац 8.208. У варошима и градовима почели су се развијати разни занати, а и трговина је узимала свој замах. Дотадашње мемљиве приземне кућице које су биле расуте и разбацане једна од друге, зидане већином од трошног и влажног материјала ћерпича, где су укућани често оболевали од сушице и костобоље, рушене су и замењиване са модернијим и отпорнијим материјалом, са више просторија и ширим двориштима. По градовима су се планирале улице и тротоари, долазили су страни архитекти и геометри, па је Србија била лепша, а почела помало да личи и на европска слична насеља. И становништво је постајало богатије, увозиле су се потребне машине и и друга помагала за бржи развој занатства и усавршенију производњу у индустријским грамама.

Србија је имала развијено свињарство и сточарство, а кнез Милош се у првој влади бавио решавањем „сељачког питања” што је било важно за српски народ који је највише гајио стоку и такорећи и живео од тога. То је био и главни замајац у процесу производње и извоза, али тако није било у приносу кукуруза, пшенице, јечма и других житарица чији род је једва подмиривао домаће потребе. Обрада земље вршена је примитивним, ручним алатом, дрвеним плугом и ралом. Заправо, по питању модернизације, „село је било безмерни океан заосталости обузет својим најужим и најживотнијим проблемима, у ограниченим видцима сеоског атара, удаљено од идеолошких и политичких преокупација вођа.

Неписменост је била један од највећих друштвених проблема Србије у време након стицања независности. Почетком 20. века, било је једва нешто више од петине писменог становништва.

На крају школске 1862/63. године, у Кнежевини Србији било је 290 тзв. малих школа за мушку децу, и 28 за женску, свега 318 основних школа. На